

EGYHÁZI MŰEMLÉK-ÖSSZEÍRÁSOK DÉL-ERDÉLYBEN. MŰEMLÉKI ADATLAPOK AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET KOLOZSVÁRI LEVÉLTÁRÁBAN

Kulcsszavak: épített örökség; Dél-Erdély; református egyház; műemlékbizottság

„Ma itt, holnap ott romlik le vagy kerül illetéktelen kézbe egy-egy templom, kastély vagy udvarház. Itt is, ott is apró görgetegek indulnak meg a tetőn. Eleinte csak néhány, de aztán mind több és több. Sodródnak, sodornak, nőnek, növekednek, elébb lassan, aztán gyorsan és mind gyorsabban s végül pusztító lavinaként, vészes robogással, feltartóztatathatatlannul rohannak alá. [...] Nézhetjük tétlenül a kezdetet, várhatjuk egykedvűen a véget? Már így is sok mindenünk veszett el! Nem, nem szabad megvárunk, míg az itt-ott megindult pusztulás lavinaként rohan le a végenyészet örök csendjébe! Ősi műveltségünk dokumentumait, apáink alkotásait kell óvnunk az elso-dortatástól. Nekünk itt Erdélyben nem lehet közömbös, hogy mink pusztul el, ha kultúránk régiségét és eredetiségét e földön bizonyítani akarjuk. Műemlékeinket konzerválnunk kell, mert tartozunk evvel múltnak és jövőnek egyaránt. Ami pedig nem maradandó vagy már nem tartható meg, azt felvételekben kell megörökíteni. Sok, nagyon sok munka vár itt elvégzésre...”¹

1928. január 31-én vetette papírra ezeket a gondolatokat a fiatal Debreczeni László Makkai Sándorhoz, az Erdélyi Református Egyházkerület püspökéhez írt levelében. Pár nappal később meg is született az a püspöki körlevél, amely hírül adja a műemlék templomok és berendezéseik tervezett számbavételét, és felkéri a lelkészeket, espereseket, hogy ez ügyben tegyék meg a szükséges jelentéseiket.² Egy pár évvel később született körlevél pedig már „az 1850 [!] előtt épült összes templomok, parókiák, kőkerítések, kapuikkal és tornyaikkal, haranglábak, iskolák...” és berendezési tárgyaik, „faragott kódíszek, ablakok, harangok, orgonák, festett vagy faragott

* Gy. DÁVID Gyula (1957), építész, műemlékvédelmi szakmérnök, davidgyula2012@gmail.com

1 DEBRECZENI László: *Emlékirat Főtiszteletű és Méltóságos Makkai Sándor úrhoz, Erdély református püspökéhez*. Művelődés XLII(1993). 11. sz. 2.

2 *Körlevél valamennyi Nt. Esperes és Tiszt. Lelkész aának*. Református Szemle XXI(1928). 6. sz. Lásd még SZATMÁRI László: *Debreczeni László, Erdély vándorgrafikusa*. Művelődés, Kvár, 2005 (a továbbiakban SZATMÁRI: *Debreczeni*). 9. ill. 8. sz. jegyzet.

karzatok, mennyezetek, szószékek” stb. szakszerű gondozását, védelmét is feladatul röjja az egyházmegyei elöljáróknak, az egyházi tisztségviselőknek.³

Az Erdélyi Református Egyházkerület első műemlékvédelmi intézkedései azonban már a 20. század első éveire datálhatók, igaz, akkor még elsősorban a műkincsek védelmére koncentráltak. Egy 1904-ben kelt körlevél az ingó egyházi emlékek összeírására szólítja fel az egyházközségi elöljárókat,⁴ s 1906-ban is a műkincsek védelmére kerül újra napirendre.⁵ 1924-ben találunk utalást az épített örökség védelmére, de akkor is – az 1919-es román műemléki törvény hatására⁶ – csak az 1834 előtt épült emlékekre vonatkoztatva.⁷ Ennek megfelelően az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári levéltárában az *Egyházközségeink műemlékei* nevet viselő kötegek száma 1915-ben már a hatodiknál tart, az ’50-es évek iratait is tartalmazó utolsó köteg pedig a XI. sorszámot viseli.⁸

Ebben a több száz (szám szerint 835) dokumentumban található információ- és adathalmaznak csak egy picinyke részét villantjuk fel, vállalva választásunk önkényes és nem reprezentatív voltát. De ugyanakkor ki kell emelnünk az anyag fontosságát is, hiszen itt találjuk meg a két világháború között működő Műemlékbizottság tevékenységének iratait, valamint a műemlékek védelmének kiindulópontjaként számontartott egyházi műemlék-nyilvántartás kezdeteinek dokumentumait is.

A Műemlékbizottságot Debreczeni jelentkezése nyomán hozta létre az egyházkerület Igazgatótanácsa. 1930. május 5-én tartott alakuló ülésétől 1943-ig tartó működése alatti tevékenységének nagy része a műkincsek – klenódiumok – értékbecslésétől a műemléki restaurálásokig, illetve azok felügyeletéig terjedt. Tagjai is, ennek megfelelően, egyházkerületi tisztségviselő és építész, műemléki, művészettörténész szakemberek voltak, akik közül az egyes üléseken változó felállásban a 13 év alatt megjelent: gr. Bánffy Miklós főgondnok, Csutak Vilmos kollégium- és múzeumigazgató, Darkó Ákos jogász, Debreczeni László építész-grafikus, Herepei János műve-

3 *Körlevél valamennyi Nt. Esperes, tiszteletes lelkész és gondnok aai-nak, a collegiumok mélt. elöljáróságának.* Református Szemle, XXIII(1930). 15. sz. 238–239. idézi SZATMÁRI: *Debreczeni.* 77. ill. 88. jegyz.

4 *Körlevél valamennyi ev. ref. egyházközségünkhöz és a kollégiumok méltóságos t. Elöljáróságaihoz.* Erdélyi Protestáns Lap VII(1904). 14. sz. (ápr. 7.); idézi SZATMÁRI: *Debreczeni.* 8. ill. 6. jegyz.

5 *Körlevél a kebli egyházközségek nagytiszteletű presbitériumaihoz, tiszteletes lelkész és nagytiszteletű esperes aaihoz.* Erdélyi Protestáns Lap X(1907). 16. sz. (ápr. 18.); idézi SZATMÁRI: *Debreczeni.* 8. ill. 5. jegyz.

6 Art. 6. *Lege pentru conservarea si restaurarea monumentelor istorice.* Monitorul Oficial No. 82 din 29 iulie 1919.

7 *Körlevél, összes Lelkész aaihoz az 1834 év előtt épített templomok műemlékké nyilváníttása érdekében.* Református Szemle XVII(1924). 47. sz. (nov. 21.); idézi SZATMÁRI: *Debreczeni.* 8. ill. 7. jegyz.

8 Ezúton köszönöm Sófalvi Krisztinának az iratanyag kiolvasásában nyújtott segítségét.

lődestörténész, Kós Károly építész, László Dezső kolozsvár-belvárosi lelkész, Szabó T. Attila nyelvész, gr. Teleki Arctur főgondnok, gr. Teleki Domokos főgondnok, Ugron István főgondnok, Vásárhelyi Boldizsár esperes. Ugron Istvánt csak az ábécérend miatt említettük az utolsók között, nem feledve azt, hogy a bizottság tevékeny éveiben ő vállalta magára legtöbbször az elnöki szerepkört.

Külön kutatás témája lehetne – és kell, hogy legyen – az Egyházkerületi Műemlékbizottság munkájának tételes számbavétele, hiszen a 16 ülés levéltárban megőrzött jegyzőkönyvei, az iratok természetéből adódóan, csak szükségszerűen említik az egyes tárgyalt témákat, az egy-egy ülésen tárgyalt dokumentumokat – mint amilyenek pl. Debreczeni László műemlékfelméréseiről, helyreállításokról tett, 1928-ban kezdődő jelentései⁹ vagy pl. Herepei János sírkörepertoárjaiban közölt adatai – részleteikben nem ismerjük meg belőlük. Mindazonáltal érdekes és a jövő kutatásaihoz értékes ívet nyújtanak így is a két világháború közötti egyházi műemlékvédelemről. A bizottság munkájának rövid összefoglalását Darkó Ákos előadó jelentése¹⁰ adja 1939 őszén, amikor tízesztendei működés után egy újabb ötéves mandátum kijelölését kéri az Igazgatótanácstól. Az addig eltelt időszak alatt a Bizottság 36 templom restaurálásával foglalkozott – név szerint említve ezek közül a kolozsvári Farkas utcai templom kijavítását, a bonchidai, magyargyerőmonostori, mezőveresegyházi, algyógyi, nagyrapolti, vicei, erdőszentgyörgyi, dési, somkeréki, ormányi templomok helyreállítását –, de szükség esetén véleményt adott a pókai, balavásári, nyárádtői, bernádi, sajósárvásári templomok lebontása ügyében is. Emellett 9 régi erdélyi szőnyeg és 15 klenódium becslésében, eladásában is segédkezett, abból a célból, hogy ezek reális áron értékesítve, megfelelő őrzési helyre jussanak.

1941. március 28-án került volna sor új mandátummal a – László Dezső és Szabó T. Attila új tagokkal kiegészült – bizottság újabb ülésére,¹¹ amely azonban a tagok többségének a távolléte miatt nem volt megtertartható. A háború, illetve az 1940. augusztus 30-i politikai fordulat ezt követően teljesen új helyzet elé állította a kerületi műemlékvédelmet.

Itt elsősorban az egyházkerület kettészakítására kell gondolnunk, amelynek során az Erdélyi Református Egyházkerület 20 egyházmegyéjéből¹² leválasztott 9 dél-er-

9 Kivételt képez az 1937-es renoválási munkákról tett, 1938. április 11-én kelt jelentése. 4468/1938. 04. 26. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. IX/13. Lásd még 6154/1939. 06. 12. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. IX/16.

10 14079/1939. 11. 22 IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. IX/28a. Az elvégzett munka részletesebb áttekintése nyomtatásban is megjelent: Dr. DARKÓ ÁKOS: *Az erdélyi református egyház műemlékei*. Erdélyi Református Egyházkerület iratterjesztése. Minerva, Kvár, 1940.

11 2691/1941. 03. 28 IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. IX/50.

12 *Erdélyi Magyar Református naptár az 1938 évre*. Az Erdélyi Református Egyházkerület iratterjesztésének kiadása, Cluj-Kvár; ill. ua. az 1939., ill. 1940. évre. Köszönöm Adorjáni Máriának a kutatás során nyújtott segítségét.

délyi egyházmegyével az egyházi műemlékvédelem terén is, mondhatni, megszűnt a kapcsolat. A közigazgatási átszervezés miatt azonban ez nem volt „egyszerű” matematikai művelet, hiszen Észak-Erdélyben 1942-ben 14 egyházmegyét tartottak számon.

Érdemes egy pillantást vetnünk a korabeli térképekre is, amelyeken megpróbáljuk bemutatni a közigazgatási határok folyamatos változását. Az egyszerűség kedvéért vegyünk egy 1938-as állapotot, amely az akkor már majd 20 éves romániai erdélyi egyházkerület első felosztását szemlélteti. Ezt követheti a bécsi döntés nyomán született államhatár, amely nem csak Erdélyt s az Erdélyi Református Egyházkerületet, de nem egy esetben egyházmegyéket, sőt egyházközségeket is kettőbe vágott. Ezt – az észak-erdélyi eufória ellenére is – a kívül maradtak számára mindenképpen tragikusnak elkönnyvelhető eseményt mi itt most csak foltszerű ábrázolással szemléltetjük, nem feledve ugyanakkor azokat a megrendítő szavakat, amelyeket Nagy Ferenc, az egykori tövisi esperes, majd dél-erdélyi református püspökhelyettes megfogalmazott: „Az az érzésünk volt, hogy a börtönajtó tárva, s rajta tódul ki a 22 évig kínzott milliós sereg, s egyszer hirtelen és könnyörtelenül becsukódik a feltáruult vaskapu, s a bebörtönözöttek 2/5 része ott marad tovább is bezárva!”

A bécsi döntést követően, már 1941 októberében a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje egy körlevelet bocsátott ki „a visszacsatolt erdélyi és királyhágómelléki református egyházmegyék nagytiszteletű espereseihez”, melyben hivatkozva egy, „az egyházi műkincsek, épületek, történelmi emlékek és okmányok egyöntetű elvek és rendszer alapján való összeíratását” célzó 1930-ból származó határozatra, kéri, hogy a csatolt kérdőíveket az egyes egyházközségek kitöltve küldjék vissza.¹³

Maga a kérdőív elemzése is egy külön előadás témája lehet, itt most csak a felhívás eredményéről ejtünk szót, azokról is csak jelzésszerűen. Ugyanis ezeknek a kérdőíveknek a kitöltéséről, sajnos, csak másodlagos információink vannak, csupán az esperesek Igazgatótanácsnak, illetve egyenesen az Egyetemes Konventnek címzett kísérő leveleit ismerjük. Ezekből viszont kiderül, hogy az adatgyűjtés ilyen formája nem volt egyszerű történet, a kisebb késéseket is ideszámítva több hónapig tartott.¹⁴

13 1159/1942. 02. 03. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. IX/64.

14 [egyházmegye, továbbiakban: eh.; egyházközség, továbbiakban: ehk.]. 1942. 02. 28. – Kalotaszegi eh. kérdőívei (kivéve Csucsá és Hídalmás), 1942. 03. 31. – Udvarhelyi eh. kérdőívei, 1942. 03. 31. – Marosi eh. kérdőívei, 1942. 03. 24. – Nagysajói eh. 14 kérdőíve (kivéve a Magyarnemegye és Nagysajó), 1942. 04. 04. – Bekecsalji eh. kérdőívei (kivéve Gyulakuta és Székelybő), 1942. 04. 15. – Szilágyszolnoki eh. 81 kérdőíve, 1942. 04. 28. – Kolozsvári eh., 1942. 04. 24. – Görgényi eh. (kivéve Marossárpatak), 1942. 05. 03. – Széki eh. kérdőívei, 1942. 05. 05. – Kézdi eh. 17 kérdőíve (kivéve Gyergyószentmiklós és Réty), 1942. 06. 20. – Dési eh. kérdőívei, 1942. 06. 23. – Gyergyószentmiklósi ehk. kérdőíve, 1942. 06. 28. – Szacsvai ehk. kérdőíve.

Az aprólékos gonddal összeállított kérdőívek ellenére, a megfogalmazott válaszok, adatközlések nem tudtak megfelelni annak az elvárásnak, hogy az egyes emlékeket a törvény szerint kívánt I. és II. osztályba sorolják. Bár az erdélyi anyagot egyelőre nem ismerjük, beszédes e tekintetben Illyés Endre pár évvel később, 1944-ben megfogalmazott, több pontban megindokolt levele, melyben mint e feladatra vállalkozó lelkes képző intézeti tanár jelzi, hogy „az egyes egyházak birtokában lévő műkincsek közül mi üti meg az első, illetve másodvonalbeli műemlékek mértékét, az a kérdőívek alapján ki nem deríthető, meg nem állapítható [...] a kérdőív anyaga úgy, amint van, nem lehet más, mint segítő-eszköz a magyar református egyház annyi drága egyházművészeti adatának összegyűjtésére és megőrzendő első kísérlet ebben a nagyon nehéz és bonyolult munkában”.¹⁵

Visszatérve a bécsi döntést követő időszakhoz, a kérdőíves adatfelméréssel párhuzamosan zajlik a MOB akciója, mellyel az országos bizottság nyilvántartását kívánja bővíteni; Lux Kálmán indítványára 1942 májusában kéri betekintésre, lemásolásra Debreczeni vázlatkönyveit – szám szerint 10 db-ot.¹⁶ És folyik az adatgyűjtés Kováts István budapesti teológiai tanárnak a magyar református templomokat áttekintő munkájához,¹⁷ melyhez szintén a katonai szolgálatot teljesítő Debreczeni rajzaiból küldenek egy nagyobb merítéssel, kiegészítve levelezőlapokkal és más fényképfelvetelekkel.¹⁸

Hosszú szünet után, négy év elteltével 1943 januárjában tartja az egyházkerületi műemlékbizottság következő ülését,¹⁹ amely egyben az utolsó is. Néhány, aktuális napi problémán túl a fő téma a Konvent új műemlékvédő szabályrendelete kérdésének a megvitatása volt, amely többek között egy ún. egyházművészeti bizottság felállítását javasolta. A túlzó központosításból adódó nehézkes adminisztráció feloldására a kerületi műemlékbizottság a szabályrendeletet módosított szöveggel küldte vissza az Igazgatótanácsnak. Az Egyetemes Konvent végül 1943. május 19–20-i ülésén²⁰

A beérkezettek (Kézdi, Széki, Szilágyszolnoki, Erdővidéki, Bekecsalji, Görgényi, Kalotaszegi) az Igazgatótanács 1942. május 28-i keltezéssel továbbítja az Egyetemes Konvent felé. A kérdőívek feltételezhetően visszakerültek az Egyházkerülethez, erre utal a konvent elnökségének 1944. január 25-én kelt levele. 1844/1944. 02. 26. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. X/63.

15 4173/1944. 01. 06. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/7

16 5024/1942. 05. 07. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. IX/76. Bakó Zsuzsanna, a Dokumentációs Osztály vezetője szíves közlése szerint a budapesti Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ nyilvántartása szerint ma is rendelkeznek néhány másolattal a Debreczeni-vázlatkönyvekből.

17 Főszerk.: Dr. Kováts J. István: *Magyar református templomok*. I–II. Athenaeum, Bp., 1942.

18 10009/1942. 10. 23. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. X/5.

19 01114/1943. 01. 30. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. X/15.

20 6207/1943. 07. 19. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. X/33.

fogadta el azt a Szabályrendeletét,²¹ amely – összhangban a magyarországi törvényekkel és intézményrendszerrel – egységesen intézkedik a református egyház műemlékeinek fenntartásáról Magyarországon – így természetesen a visszacsatolt királyhágómelléki és erdélyi egyházmegyékben is.²²

Az események azonban a háború miatt felgyorsulnak. 1944 májusában az egyház-művészeti bizottság még feladatul kapja az 1944–1945-ös évekre vonatkozó egyházkerületi műemlékvédelmi munkaterv és költségvetés elkészítését, de a következő hónapban már az egyházközi anyakönyvek és klenódiumok elrejtési feladatairól kapunk hírt,²³ s a műemléki összeírás – részben Illyés Endre említett referátumának következtében – lekerül a napirendről.²⁴

A háború utáni első életjeleket a Magyar Népi Szövetség keretén belül létrehozott Országos Magyar Műemlék Bizottság részéről kapjuk, amely első feladatának tekinti „a meglehetősen elhanyagolt erdélyi magyar műemlékvédelem egységes megszervezése érdekében az erdélyi magyar műemlékek lehető pontos és a mai állapotot figyelembe vevő összeírását”, s ez ügyben kéri az egyházközségek lelkészeinek közreműködését.²⁵ A közösségi ügyek szolgálatának érdekében ez a bizottság figyelmének hatáskörét már kiterjesztené a pusztulásnak indult kastélyokra és udvarházakra is, felvállalva a rombolások megakadályozását, a védelem kötelességét. A bizottság tagjai között Entz Géza, Kelemen Lajos, Köpeczi Sebestyén József mellett itt is megtaláljuk Kós Károlyt, illetve Bánffy Miklóst, aki az elnöki tisztséget vállalta. Ám a politikai körülmények ennek a bizottságnak a működését is rövidre szabták: az 1947. január 24-én tartott első – és valószínű utolsó – értekezlet jegyzőkönyvében²⁶ felsorolt elvek és feladatok megvalósíthatatlanok maradtak, Vasile Luca cikkét (*A romániai magyarság útja*) már magának az MNSZ-nek a felmorzsolódási jeleként tartják számon.²⁷

21 3085/1943 IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. X/[36].

22 Példaként említhetjük a széki református templom műemlékké nyilvánításának ügyét. Debreczeni László 1943 decemberében írta meg az értékes, de már „közveszélyes” templom történetét és állapotát bemutató s annak helyreállítási javaslatával is élő alapos leírását, többek között azért, mert:

– a templomfelújításra karácsony előtt úgy kaptak 8000 pengőt, hogy az összeg még az év folyamán felhasználandó, és arra már nincs mód,

– a szükséges statikai megerősítést – az új rendelkezések miatt szükséges engedély hiányában Debreczeni nem tervezhette meg, ezért szaktervező kijelölését kérte. 41/1944. 10. 03. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. X/59.

23 4786/1944. 07. 04. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/4.

24 4173/1944. 01. 06. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/7.

25 2297/1947. 03. 24. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/11.

26 Jegyzőkönyvi kivonat. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C/6 gróf Bánffy Miklós iratai, raktári jelzet 1. doboz II.3.

27 Vasile Luca: *A romániai magyarság útja*. Igazság V(1947). 113. sz. (máj. 22.). Vö. LIPCSEY Ildikó: *A romániai Magyar Népi Szövetség (1944–1948)*. Történelmi Szemle XXVIII(1985). 1. sz. 96.

Pár évvel később, 1949-ben viszont az egyházkerületi műemlékbizottság alakul újjá, Darkó Ákos javaslatára, s ebben a régi tagok mellett új nevek is megjelennek: Kós Károly (főgondnok), Bánffy Miklós, Darkó Ákos, László Dezső, Debreczeni László, Tóth Sándor, Papp László, Molnár Károly, Vadai Béla, Soós István, Debreczeni István, Jakó Zsigmond.²⁸ Bár az új bizottság tényleges munkáját egyelőre nem ismerjük, Darkó Ákos továbbra is az egyházi műemlékvédelemmel kapcsolatos tevékenységek első számú lebonyolítója marad. Lapozzuk tehát tovább a levéltári dokumentumokat.

1950-ben az illetékes román hatóság, a bukaresti Kultuszminisztérium is megpróbálkozik az összeírással, egyelőre azonban csak az egyházművészeti tárgyak regisztrációja céljából bocsát ki kérdőívet, melyre meg is kap egy, 20 egyházközség „művészi beccsel bíró istentiszteleti tárgyait” egybefoglaló listát.²⁹

1953 elején, az érvénybe lépett új adótörvények miatt,³⁰ az adómentességhez igazolni kellett a templom műemlék voltát, ezért több egyházmegye felől is megkeresés érkezett az Igazgatótanácshoz, hogy a hatáskörébe tartozó egyházközségek templomainak a műemlék voltát igazolja. Feltehetőleg a Kultuszminisztériumhoz is érkeztek ilyen megkeresések, ugyanis egy 1953. áprilisi minisztériumi levél³¹ arra hívja fel a figyelmet, hogy az illetékes hatóság ez ügyben a CSAC (Állami Építési és Építészeti Bizottság). S közben arra is fény derül, hogy az Igazgatótanács nyilvántartás sem tökéletes, olyan templomok, mint például a magyarszombori, kimaradtak a felküldött listából.

Példaként nézhetjük meg a kalotaszentkirályi templom esetét. Polgár Gyula lelkipásztor 1953. november 15-i levelében jelzi az esperesi hivatal felé, hogy tavasszal adományokból kívánja a torony 100 éves bádогоzását lecserélni, a zsindefedést és a külső meszelést felújítani.³² A levél az Igazgatótanácson keresztül jut el a Kultuszminisztériumhoz, s a válasz tájékoztat arról, hogy a munkálatokat a CSAC engedélyezi, s hogy az e célból benyújtandó dokumentáció milyen tartalommal készüljön. A folyamat további lépéseiről csak a mócsi templom esetéből alkothatunk képet, ahol arra a kérésre, hogy az engedélyezéshez szükséges terv elkészítése céljából küldjenek egy szakértőt, a minisztériumi levél³³ a rajon Műszaki Osztályára irányít, ahol majd elkészítik a tervet, és 4 példányban előterjesztik a Kultuszminisztériumnak, hogy küldje

28 3617/1949. 06. 20. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/17a.

29 IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/18–35.

30 Az 1953. február 14-én megjelent pénzügyminisztériumi rendelet mentesítette a műemlék templomokat az adó alól, de a műemlék jellegét a Vallásügyi Minisztériumnak kellett tanúsítania a nála lévő lista alapján. 4557/1953. 11. 25. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/52.

31 1812/1953. 04. 30. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/46.

32 4726/1953. 12. 06. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/54.

33 107/1954. 01. 08. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/56.

meg az Állami Építési és Építészeti Bizottság Történelmi Műemlékek Általános Igazgatóságához, jóváhagyásra. S mindez történik a CSAC 4. sz. utasításának szellemében, amely a „történelmi építészeti műemlékek megőrzése céljából fogantatosítandó sürgős intézkedéseket” tartalmazta, természetesen a kor nyelvén megfogalmazva:

„A polgári-földesúri rendszer alatt számos történelmi építészeti műemlék semmisült és sérült meg. [...] A nemzetközi tőke szolgáltatásban álló hanyatló és kozmopolita burzsoázia lenézte népünk értékes kulturális és művészi hagyományait. Ezen oknál fogva, ma is találkozunk olyanokkal, akik nem értékelik a történelmi építészeti műemlékeket. Ezek vagy azok, akik a burzsoázia rothadásban levő kultúrájához húznak, vagy bár a munka emberei, de sötétségben voltak tartva a burzsoázia által, így távol állva a kulturális és művészeti értékektől. Mindezek eltérnek a Párt és a Kormány, népünk kulturális és művészeti hagyományainak kiértékelését célzó politikájától, mely megőrzi népünk harcának, alkotásának és munkájának múltból ránk maradt örökségét”.³⁴

A javítási, renoválási munkálatokat műemlék templomok esetében tehát csak állami engedély alapján lehetett végezni, így aztán a templomok műemlék volta folyamatosan napirenden volt. Valószínű, ez a helyzet kényszerítette ki, hogy a háború után újraegyesült, majd a rajoni rendszerrel területileg újra átszervezett egyházkerület³⁵ 1954 júniusában körlevelet intézzon azokhoz az egyházmegyékhöz – az új közigazgatási felosztás szerint összesen tízhez –, amelyek részben vagy teljes egészében korábban Dél-Erdélyhez tartoztak.³⁶ A címzések szerint idesorolták az új közigazgatási felosztással meghatározott Hunyadi (40 ehk.), Kalotaszegi (3 ehk.), Kolozsvári (5 ehk.), Kőhalmi (13 ehk.), Küüllői (26 ehk.), Marosludasi (19 ehk.), Nagyeniedi (18 ehk.), Nagysármási (23 ehk.), Nagyszebeni (21 ehk.) és Tordai (19 ehk.) egyházmegyéket.³⁷

34 3327/1953. 08. 31. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/50.

35 1951 márciusától, az országos rajonálás után a szilágysági egyházmegyéek átkerültek a királyhágómelléki egyházkerületbe, így az erdélyi egyházkerületben a 23-ból 19 egyházmegye maradt, de ezeket is időről időre (1954, 1959, 1961, 1962) át kellett rendezni az állami közigazgatási beosztás változásaiból következő igények szerint. A vizsgált időszakban, 1951-ben megszűntek a Gyulafehérvári, az Orbai és a Széki egyházmegyéek, helyettük létrejött a Ludasi, Szamosújvári, Tordai, Sármási, 1954-ben pedig visszacsatolódtott a váradi kerületről a Zilahi egyházmegye. Tőkés István: *A romániai magyar református egyház élete 1944–1989*. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1990. 42.

36 2537/1954.06.30. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903 XI/72.

37 Ehhez képest az 1943-as Református naptárból a következő képet kapjuk a dél-erdélyi egyházmegyéek egyházközségeiről: [a továbbiakban anyaegyházközség: a.ehk., leányegy-

A körlevélnek természetesen volt egy kérdőívmelléklete is, amelyet az 1942-es összeírás tapasztalatait is mérlegelve jóval egyszerűsítettebb formában bocsátottak közre. Talán érdemes összevetni a két kérdőívet.

Rögtön az elején már a címben is eltérés van, hiszen az új kérdőív csak a templomokat érinti a „gyülekezet tulajdonában és kezelésében levő épületekről, mű- és történelmi emlékekről” átfogó megfogalmazás helyett.

De a sort folytathatjuk:

- a torony, harangláb esetében csak az építés évét firtatják, alkotót, stílust nem;
- hasonlóan nem kell részletezni az orgonák, szószékek, az úrasztala adatait sem;
- a harangok kimaradnak, de kihúzásra kerülnek az úrasztali kellékek (borkancsók, kenyérvágó kés, kenyérosztó tányérok, kelyhek, terítőök) vagy éppen az olyan, berendezésekre vonatkozó kérdések, mint a keresztelőedények, Mózes-szék, zsoldármutató tábla, Szent Mihály lova stb.

Ezzel együtt a kérdések csoportosítása, részletezése egyházmegyénként, sőt – mivel sok lelkész alkotó módon írta gépbe a kérdéseket, a ráadandó válaszok érdekében – egyházközségenként is eltér.

Jelenleg csak három egyházmegyéből ismerjük a hozzájuk tartozó egyházközségek kitöltött kérdőíveit, ezek 1954 nyarán érkeztek Kolozsvárról, Nagyszebenből és az Erdővidéki egyházmegye esperesi hivatalából, Bodoláról.³⁸ Vegyük sorra az egyes településeket, s nézzük meg a kitöltött kérdőíveken beküldött adatokat. Egy későbbi tételes számbavétel során természetesen a szükséges kritikai észrevételeknek is helyet kell adni, ám most – a terjedelmi korlátok miatt – csak az adatközlés tényét, mennyiségét áll módunkban bemutatni.³⁹

*

házközség: l.ehk., társegyházközség: t.ehk.]. Brassói eh. (16 a.ehk. + 2 l.ehk. + 1 t.ehk.), Gyulafehérvári eh. (19 a.ehk. + 2 l.ehk. + 2 t.ehk.), Hunyadi eh. (27 a.ehk. + 6 l.ehk. + 6 t.ehk.), Kalotaszegi eh. (6 a.ehk.), Kolozsvári eh. (11 a.ehk. + 4 l.ehk. és t.ehk.), Küllői eh. (29 ehk. + 6 fiókehk.), Mezősegi eh. (14 a.ehk. + 2 t.ehk. + 4 fiókehk.), Nagynyedi eh. (46 a.ehk. + 9 l.ehk. + 4 fiókehk.), Nagyszebeni eh. (20 a.ehk. + 1 l.ehk. + 14 fiókehk.).

38 Nagyszebeni egyházmegye: Alamor, Bún, Bürkös, Dányán, Erzsébetváros, Fehéregyháza, Fogaras, Gógán, Gógánváralja, Héjjasfalva, Hosszúaszó, Kóbor, Küllőalmás, Medgyes, Mihályfalva, Mikeszásza, Nagyszeben, Románújfalu, Sárpaták, Segesvár, Szederjes, Vizakna.

Kolozsvári egyházmegye: Györgyfalva, Magyarfenes, Magyarszovát, Kolozspata.

Erdővidéki egyházmegye: Alsórákos, Árapatak, Bodola, Dombos, Erősd, Hídvég, Hosszúfalva, Keresztvár, Nagymoha, Olthévíz, Sztálinváros, Sztálinváros – Moldova úti imaház, Sztálinváros – Bukaresti úti imaház, Zernest.

39 A tanulmányban közölt egyházközségeknél a kérdőívekben fellelhető válaszok alapján – részben terjedelmi okok miatt, de az áttekinthetőség kedvéért is – az egykori válaszok szó szerinti reprodukálása helyett összefoglaltuk a templomokra vonatkozó adatokat. Az adatközlés mennyisége és mértéke a kérdőíveket kitöltők tudását, de ugyanakkor az alaposságát

Kolozsvári egyházmegye

A Kolozsvári református egyházmegye esperesi hivatala által az egyházkerület Igazgatótanácsának 1954. szeptember 2-án felküldött kérdőívek adatai

1. A Horváth Lajos építőmester által 1887-ben épített **györgyfalvi** templom tornyát 1913-ban emelték. Ekkor végeztek egy nagyobb templomjavítást, majd később is, 1937-ben. Az egyszerű, lapos mennyezetű templom építéskori berendezése közül kiemelkedik a kő szószerék feletti, Umling Lőrinc által 1774-ben készített, festett, feliratos szószerékkorona. A szószerékkel szembeni bejárat felett kőbe vésett építésfelirat található 1887-ből. Az orgona az 1944-es hadsereg-átvonulás áldozata lett.⁴⁰

2. **Kolozspata** református tornyos temploma 1825-ben épült az egyházközség alapítója, Darvai Imre tervei szerint. A belső tér síkmennyezettel készült, vakolt, meszelt kivitelben, kisebb karzatán 1872 óta orgona áll. Téglából épített szószeréke, papi széke, úrasztala az építés évéből valók, padjai egyszerű, festett fapadok.

A templom nagyobb javítására száz év után, 1926-ban került sor.

A kérdőív mellé a templom főbb alaprajzi méreteit mutató, egyszerű vonalas vázrajzot mellékeltek.⁴¹

3. **Magyarfenesen** a reformátussá vált középkori templom gr. Haller György közreműködésének következtében a katolikus egyház birtokába került. 1795-ben épült ugyan egy kisebb imaház, de aztán az 1813-ban elkezdődött gyűjtésnek köszönhetően 1820-ra végre felépült a református gyülekezet tornyos temploma is. 1840-ben javították. Az egyszerű templom vakolt síkmennyezettel készült, két festett fakarzat-tal, a nagyobbra 1939-ben orgona is került.

Az alaprajzi vázrajz mellett pontos adatokat kapunk a templom többi berendezéséről; eszerint a téglá szószerék (rajta I. világháborús márvány emléktábla) az építéssel egykorú, a fából készült márványlapos úrasztala br. Henter Ferenc és Miskoltzi Klára 1820-ból való ajándéka, a papi széket Biró Mihály és neje készítette 1904-ben, de a „csinos festéssel és faragással” készült szószerékkoronáról is említés történik; ennek felirata a következő: „Isten dicsőségére készült ezen korona 1929-ik eszt. az Eklésia tagjai költségeken. Curator Kun János és tiszt. Pap Biró András idejében”.⁴²

is tükrözi. Az idézett szövegrészletek, feliratközlések a kitöltött kérdőívek szó szerinti megfogalmazásai. Emiatt fontosnak tartottuk, hogy – ahol módunk volt rá – a jegyzetekben, a forrás megadása után feltüntessük a kérdőívet kitöltő személy, tehát a forrás adatait szolgáltató lelkipásztor nevét és a kitöltés dátumát is. Ezúton is köszönöm dr. Tóth Levente levéltáros segítségét, a kérdőívekről hiányzó lelkipásztornevek beazonosítását.

40 3415/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/79. – [Orbán János lp.]

41 3415/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/79. – [Czira Bálint helyettes lp.]

42 3415/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/79. – Márkó Ödön lp., 1954. augusztus 16.

4. A **magyarszováti** református templom kérdőívének végén Adorjáni Albert lelképásztor a templom két emléktáblájának a szövegét is közli, melynek adatai később, tételesen kerülnek megismétlésre a vonatkozó kérdéseknél:

„1. Tekintetes és Nagyságos Bornemisza Kata asszony a néhai Tekintets és Nagyságos Losonczi Bánfi Dienes Úr özvegye építtette fundamentumából a templomot az Atya. Fiu Szentlélek-Isten tiszteletére 1687.

2. E szováti ref. templom [II]Kornis László kurátor úr 50 hitesorsosai egy néhány lelkes adakozó által építtette egész újból tornyostól 1838-ban a helyt lakó ref. birto­kosok segedelme nélkül K. Szabó Miklós curátorsága alatt.”

Kiegészítésként még azt is megtudjuk, hogy a templom síkmennyezete vakolt kivitelű, hogy a torony alatt festett deszkakarzat van, rajta orgonával, a padok is festettek, az úrasztala fából, a szószék pedig betonból készült.⁴³

5. **Tordaszentlászló** református temploma a kolozsvári Horváth Lajos tervei szerint 1888-ban épült, az egykori és az építéskor lebontott, 1488-ból való templom helyett. A régi templomból csak egy 1488-ból származó címerkőve (helyesen címerpajzson évszámmal ellátott boltozati zárókőve), valamint későbbi szószéke és annak koronája maradt fenn, ez utóbbi történetéről felirata tájékoztat: „Ekes korona, melyet a Krisztus J. nevében az Isten házának ékességére Szentlászlói Ref. Eklésia maga költségével készíttetett Anno 1746, Kibédi M. Benedek prédikátorságában Székely K. [...] asztalos m [...] csinálta.”

A templom déli oldali bejárata felett van a torony, s erre a tengelyre merőlegesen (!) van szerkesztve a 24×11,5 m-es sík, vakolt mennyezetű templomtér, két végében egy-egy karzattal, lehetővé téve a szószék bejárattal szembeni központi elhelyezését. A harmadik karzat a torony alatt van, itt nyert elhelyezést az 1926-ból származó orgona. A padok, az úrasztala egyszerű faszerkezetek, festett kivitelben.⁴⁴

Nagyszebeni egyházmegye

A Nagyszebeni református egyházmegye esperesi hivatala által az egyházkerület Igazgatótanácsának 1954. augusztus 10-én felküldött kérdőívek adatai

1. Az **alamori** református templom a falu szélén, a 16. században épült – s az amúgy szűkszavú beküldő fontosnak tartotta kiemelni, hogy ez egybeesett az ellen-reformáció idejével –, egyszerű, négyszögű alaprajzzal, melyen tilos volt „templomoknak útra-utczára néző ablakokat és nyíló ajtót – tornyot építeni”. Síkmennyeze-

43 3415/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/79. – Adorjáni Albert lp., 1954. augusztus 21.

44 3415/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/79. – Teleky Mihály lp., 1954. augusztus 7.

te vakolt, falai meszelték. Hasonló egyszerűségről árulkodnak a templom berendezései, a két faoszlopon nyugvó karzat, a felirat nélküli kő-tégla szószerék, a padok, az úrasztala.⁴⁵

2. **Bún**, illetve Nagybún templomát 1936-ban alakították át egy régi lakásból, Boér Károly tervei szerint. Valószínű emiatt, tájolása a megszokott K–Ny helyett É–D irányú. Tornyát egy 1880 körüli épített harangláb helyettesíti, de a templomépítés korát megelőzi a templom több berendezési tárgya: az 1870-es évekre datált orgona, illetve a 20. századi szószerék fölé helyezett 1786-os szószerékkorona, valamint az 1860-as évekből származó deszkapadok és bükkfa úrasztala.⁴⁶

3. A **bükkösi** református gyülekezet templomát az 1820–1823-as évekre datálják, a kérdőív szerint akkor épült a templom, toronnyal, vakolt síkmennyezettel, 17×6×7 m-es befoglaló mérettel, hogy aztán a későbbiekben úgy harmincévenként végezzenek rajta nagyobb javításokat. A legutolsó még a „régí világban”, 1912-ben volt.⁴⁷

4. Az erzsébetvárosi Sörös András építőmester **dányáni** munkásságának tulajdonítják az életveszélyessé vált és elbontott régi templom anyagából emelt református templomot, amely toronnyal, sík, festett famennyezettel készült 1897-ben. A templomtér két végében emelt karzatok közül a torony felőli (részben fa-, részben épített téglalábakon álló) hordja az 1888-ban már javított régi orgonát. A templom egyéb berendezése – szószerék, padok, papi szék – a templomépítéssel egy időben készült. A kitöltött kérdőívet alapos felméréssel adatolt templomrajzok egészítik ki.⁴⁸

5. Zaklatott múltat őriz emlékezetében **Erzsébetváros** református egyházközsége, amelynek 1895-ben felépített tornyos temploma előtt száz éven keresztül egy kis imaházban ápolta hitét. A vakolt boltozatos templom teljes faberendezése – karzata, papi széke, szószeréke, úrasztala – a 19. sz. végén készült. Említést érdemel a kidolgozott rajzi melléklet, amely a tervezőként említett segesvári Leonardt és Kovács eredeti terveinek a meglétére utal.⁴⁹

45 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – [Bartha Gyula lp.] Megjegyezzük, hogy a hegyen álló templomot azóta lebontották.

46 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – [Dénés Gyula lp.] 1954. július 31.

47 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – [Váncsa Zoltán lp.]

48 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Gecse János lp.

49 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Albert Sándor lp., 1954. július 27.

6. Az egyik legrészletesebben kidolgozott kérdőívet Sipos Árpádnak, a **fehérégházai** gyülekezet lelkipásztorának köszönhetjük, aki csak a templomról szóló anyakönyvi bejegyzéseknek („irodalomnak”) is külön mellékletet szentel. Ebben szerepe lehetett a megemlített Köpeczi Sebestyén Józsefnek is, aki a bordás boltozatú szentélyvel és vakolt fehér mennyezettel készült tornyos templomot a 16. századra datálta.

Az utolsó 100 esztendő javításairól, átalakításairól is említés történik, így az 1919-esről, amikor négy ablakot vágnak a torony kőfalába, vagy az 1930-asról, amikor szürkére festett fakarzat épül a torony felőli oldalon, illetve az eredeti épített szószék feletti korona, amelyet a részletekbe menő feljegyzései szerint „készite[tt]e: Agyagfalvi Kövecsi Géza, Sipos Árpád papságában. Isten dicsőségére ajándékozták: Pálhegyi Mihály E. M. Képv. és Ifj. Kövecsi Márton, nejeikkel: Tordai Zsuzsánnával és Takács Juliánnával 5.500 lei ért.ben”. Keltezése „1929 nov. 20.”, felirata: „Az Isten tudja a ti sziveiteket: Luk XVI. 15.”

Az orgona id. Kerégyártó István munkája, 1912-ből, az úrasztala 1866-ból való „Schändor Istvăn” felirattal, a papi széket pedig Sándor Miklós és neje, Sakar Juliánna készítette szintén 1866-ban.

A kérdőív mellékletében közlik az 1914–1918 között elesettek emlékére 1930-ban állított fekete márvány emléktábla szövegét is, de említés történik még egy 16. századi homokkő szarkofágról is, amelyet 1910-ben az EME vett meg.⁵⁰

7. **Fogaras** református templomának adatközlésén meglátszik, hogy az egyházközségi jegyzőkönyvek bőséges adatot szolgáltatnak, melyhez azonban kellett a lelkes alapos hozzáállása is. A korábbi kérdőívek pár szavas válaszai helyett itt részletes leírásokat találunk, melyek maradéktalan ismertetésére most nem is vállalkozhatunk. A templom és tornya 1713–1759 között épült, Teleki József és Bethlen Kata támogatásával, a kuruc háborúban lerombolt korábbi, I. Apafi Mihály fejedelem által épített templom helyett. Ez utóbbiból került mostani helyére a reneszánsz kő szószék, a bejárat kőkerete, s az építkezésről Árva Bethlen Kata építési táblája tanúskodik a torony falában. A három hajó és a szentély téglaboltozattal fedett, s a két karzat az első és utolsó traktus téglapillérein áll. A torony felőli karzat mellvédjét az egyházközség kőcímere díszíti, a szentélykarzatot pedig Hörbinger Vilmos 1886-ban készített orgonája uralja. Ennek az évnek a felújításai hozták meg a padokat, a díszes papi és gondnoki széket, Bartha Bálint művét, a faragott diófa úrasztalát, illetve Bakk Lajos aranyozott pelikános szószékkoronáját.

50 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Sipos Árpád lp., 1954. augusztus 1.

Hasonló részletes leírást kapunk a templomban elhelyezett emléktáblákról, valamint a cinterem sírköveiről.⁵¹

8. A kitöltött kérdőív szerint a források már 1375-ben említik **Gógán** templomát, története azonban majd csak a 19. században folytatódik. A főhajó sík, az egyéb berendezésekhez hasonlóan kékre festett famennyezetéhez a diadalíven túl boltozatos szentély kapcsolódik, a kő szószéket feliratos fakorona fedi. 1879-ben készül az első karzat a bejárat oldalán, ezen épül majd 1886-ban az – ’54-ben már használaton kívüli – orgona. A templomtorony már 20. századi, 1909 tavaszán épül fel, majd 1934-ben a szentélyben is készül egy kisebb karzat. Az utolsó templomjavítás 1952-ben volt.⁵²

9. **Gógánváralja** református temploma még a reformáció előtt épült, bár pontos építési ideje ’54-ben még nem volt ismeretes. Javításait azonban feljegyezték a mennyezetre – elsőként az 1700-ast, ekkor épült a fa harangláb, majd még kettőt a 20. században. Az 1903-as javítás alkalmával többek között a régi festett mennyezetet is eltávolították,⁵³ a helyette épített famennyezetet pedig egykorúnak datálják néhány más berendezéssel, a padokkal és a papi székkal. A templomnak mindkét végében faoszlopokon nyugvó karzatok vannak – az úrasztalához hasonlóan – barnára festve, aranydíszítéssel, az egyiken 1911-ből való orgona. Egyedül a díszes szószékkorona feliratával datált, faragott fatáblákkal díszített, hatszögű szószék készült 1769-ben. A meszelt templom falán falfestés nyomai is látszanak, és az alaprajzra két szentségtartó fülkét („szobornak helyét”) is bejelölték a déli falon. Az orgona mögött, a szentély egykori keleti falán latin feliratos emléktábla hirdeti a 18. századi renoválást.

Az alaprajzon egy kriptá helyét is jelölték, ám az odatemetettek neve nem volt ismeretes. A temető régi sírkövei közül azonban néhánynak ismerjük a feliratát.⁵⁴

10. Első javítását 1628-ra datálja a **héjjasfalvi** református templom mennyezeti felirata, amely tartalmazza a következő évszázadokban végzett – 1774, 1843, 1950 – renoválási időpontokat is. Ebbe a hosszú építéstörténetbe illeszkedik bele a torony 1889-es építése, valamint a templom berendezési tárgyainak folyamatos gyarapodása, illetve a régi tárgyak javítása: 1860-ban készül a szószékkorona, majd az 1774-es

51 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Kovács István lp., 1954. július 28.

52 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Benczédi Albert lp., 1954. július 30.

53 Jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményének része. ltsz. 55.966

54 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Nagy Endre lp., 1954. július 28.

festett padot javítják (1894), a millenniumi ünnepségek alkalmából pedig márvány emléktábla kerül a falra. De a munka folyamatos, a század elején (1906) készülnek a padok és az orgona, majd 1931-ben a régi úrasztalát gyártják újra.⁵⁵

11. A Nagyszebeni egyházmegyében **Hosszúaszó** református templomának építését a 17. századra valószínűsíti lelkipásztora. Sokkal több adatot viszont nem tudunk meg a lapos, vakolt-festett mennyezetű karzatos, egyszerű berendezésű kis templomról (6×14 m), hacsak azt nem, hogy egy 1877-es tűvész után nagyobb javítást végeztek rajta, és ekkor épült az új harangláb is. A 20. század első évtizedeiben is voltak javítások, 1922-ben, majd 1932-ben, amikor a szószékkorona készült. A csatolt alaprajzi vázlatból még az is kiderül, hogy a templom K–Ny tájolású, és a bejáratnál szolgáló „pitvar” a déli oldalon van.

A kérdőív szűkszavú válaszait kiegészítendő külön papíron csatolva (bevarrva!) a templomhoz köthető feliratokat is megadták. Eszerint a templom falában lévő emléktáblán: „Dum Vixere! Sago Togaque Reclari Opus Josephi Buc. Graphidis/ Professo Scholei Regi./ V. Ecclesicis. Anni 1803”, a templomkapun: „M. B. M. R. A./ Kegyadománya Ev. Ref. Egyh./ 1875 Maj 14.” feliratok olvashatók, míg a templomkertben felállított, „Barones Szentkeresztiaides” feliratú obeliszkkal koronázott emlékoszlop talapzatát mind a négy oldalán feliratokkal látták el.

„I. Herves Patriae Generalis Palladia./ Dacae/ Ivabutar Prosapiae/ Dec VAVERE STVPE!!⁵⁶

II. SIGISMUNDUS/ EQUITUM ARMORUM/ GENERALIS PROPRIET/ EQUET ORDINIS MARIAEI./ THERISIAE/ OBIIT SUPR MDCCCXXIII. AETATIS LXXVIII.

III. ANDREUS/ GENERALIS ORDINIS/ ELISABETHAE EQUES/ OBIIT MDCCCXXI / AETATIS LXVIII.

IV. SAMUELI/ COLONELUS/ OBIIT MCCCXIX./ AETATIS LX.”⁵⁷

12. **Kóbor** 15–16. században épült református temploma a falu közepén, egy domboldalon áll, a 27×7 m-es templomtestet és a különálló tornyot kőfal veszi körül. Az első javítást 1662-ből jegyezték fel, majd 1802-ből, amikor a torony és a templom teteje leégett és meg kellett újítani. Erről tanúskodik az akkor készült, szürkésbékre festett sík famennyezet felirata is: „Újítatott e szent ház 1802-ben a kóboriakra nézve

55 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Fejes Dezső lp.

56 A lejegyzett felirat helyett a napjainkban jóval erodálódottabb állapotban lévő kőemléknek ezen az oldalán a következő felirat olvasható ki: HER[...] PATR[...] GENTIS PALLADIA./ DACAE/ IVBUTAR PROSAPIAE/ DECVBVERE STVPE!!

57 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – [Vászka Lajos lp.] 1954. július 15.

szomorú és gyászos esztendőben Krizbai D. János úram papságában”. Pár évtizeddel később, 1846-ban karzat is készült „kazettás, magyaros díszítésekkel”, melyre 1868-ban orgona is került. A kő szószerk 1868-ban felújított kazettás szószerkronáján a felirat: „Mal. 2:7. Mt. 10:20 és És. 6:30”.⁵⁸

A papi szerk 1857-ben, a papné szerke pedig 1762-ben készült.⁵⁹

13. Még a reformáció ideje előtt épült a **küüllőalmási** református templom, hiszen 1796-ban már nagyobb javítást kellett végezni rajta. A nyugati (DNY-i) torony 1910-ben épült, a korábbi harangláb helyett. Mint a rajzos alaprajzi mellékletből kiderül, a déli (DK-i) oldalon két bejárat is volt (egy a szentélyrészbe, egy a templomhajóba), ám azokat utólag befalazták.

A belső tér sík famennyezettel van lezárva, melynek szentély feletti – korábban feltételezhetően boltozatos – szakaszát vakolták. A deszkamennyezet egyik négyszögében festés és az 1796. évi javítással kapcsolatos, nehezen olvasható írás látható a javítás évével, az adakozók, valamint a lelkész nevével.

A karzat a (többször átfestett) szószerkronával egy időben készült, ez utóbbin erről felirat is olvasható: „Szenteld meg őket a te igazsággoddal. A te igéd igazság. Jan. ev. XVII. r. 17. v. Készült 1718-ban átfestve 1796.”

Az egyszerű, újabb készítésű padok, az 1800-ra datált papi szerk és a két úrasztala mellett (a régi lakkozott, az új furnéros) a templomban van egy kegyúri pad is, melyen a Bethlen-család kígyós címere látható. A harmónium 1953-as vétel.

A cinterem papi sírjainak kövei között van egy fekvő kő is az 1500-as évekből, de felirata elmosódott, nem olvasható.⁶⁰

14. A Herczeg Lajos tervezte református templom és tornya 1888-ban készül el **Medgyesen**, a várfalon kívül, az állomás közelében, fehérre meszelt síkmennyezettel, egyszerű karzattal és festett padokkal, papi szerkkel, úrasztalával, téglából épített szószerkkel. Az alaprajzi skicc szerinti 10×20 m-es templomról 1935-ből jegyezték fel nagyobb javítást. Az orgona 1908-ban készült.⁶¹

58 *Mert a papnak ajkai őrzik a tudományt, és az ő szájából törvényt várnak, mivel a Seregek Urának követe ő. (Mal. 2:7).*

Mert nem ti vagytok, a kik szóltok, hanem a ti Atyátoknak Lelke az, a ki szól ti bennetek. (Mt. 10:20).

És kiált vala egy a másiknak, és mondá: Szent, szent, szent a seregeknek Ura, teljes mind a széles föld az ő dicsőségével! (helyesen És. 6:3).

59 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – [Nagy Mihály lp.]

60 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Kadácsi Zoltán lp., 1954. július 26.

61 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903 XI/77. – [Kölönte Tibor lp.]

15. **Mihályfalva** tornyos temploma még a 16. században épült az egyházközség lelkipásztora által kitöltött kérdőív szerint. Mennyezete sík, vakolt, meszelt kivitelben készült, karzata fakarzat, amely a harmóniumnak is helyet ad. Korona nélküli szószéke téglából készült, egyik családi székét az 1664-es esztendőből kelteznek.

A kérdőív végén a templom emléktáblájának szövegmásolatát is közreadják:

HIC GENE/ROSI CHR/ISTOPHORo PASCO DE/ ZZEKELHID/ FILIi, CHRISTO/PHORo IACET – NAT. ANO 1665 EMP RELE...ACÖNE PA/RENTIS ...NOTI AD Fuit(?) DA(?) PORTA OTTHOMANICAM SUPRI(?) ELECTI/. OBIIT VERO ANO 1672. DÜCENTOR PRAEFATo POST MULTA SERVIA DIRAM CAPTIVITaTEM/ iN ARCE KÖVÁR AN: 3(?) MENSII/ ARCE GÖRGENY .../ Filio SUO HAEC MONUmeNTA FECIT./ANNO 1673.⁶²

16. A templom 1200–1300 körül épült – írja **Mikeszása** beszolgáló lelkipásztora 1954-ben –, de mint a későbbiekben kiderül, ez az adat az eredeti nagy templomra vonatkozik, amely romos változatában két felekezetnek is helyet ad – a régi evangélikus templom jobb oldali (keleti) végét a katolikus használják, s a kettő között csak a romos templomfalak maradtak meg. A nyugati végen a református templom(rész) így is 10×12 m, melyet egy különálló 4×4 m méretű harangláb és a bejáratul szolgáló pitvar egészít ki a déli oldalon. A református templomtér kialakításkor sík, vakolt, fehérre meszelt mennyezetet kapott. Két javítást jegyeztek fel róla 1820-ból és 1892-ből, valószínű, az előbbihez köthető a kialakítás is. A téglából épített szószék fölé 1822-ben készült faragott-festett szószékkorona, mint ahogyan arról annak felirata is tanúskodik.

Az orgona 1914-ben tönkrement, már csak az üres váza maradt meg. Az egyszerű, mázolt padok és az 1910-re datált fa úrasztala mellett a faragott templomajtó és a

62 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – [Bartha Gyula lp.] A közzétett emléktábla szövegét már az 1950-es években sem tudta kibetűzni a lelkész. A fenti olvasat az eredeti tábla 2023-as fotója alapján készült, a kopásoknál kiegészítve az 1950-es szövegből és egy 1970-es évekbeli, ettől sokban eltérő, az akkori lelkipásztor által lejegyzett verzióból kihámozható betűkkel. Köszönet Weisz Attilának a felirat kibetűzésében nyújtott segítségéért. A tábla fotóját Zsebe Attila lelkipásztornak köszönöm. A kérdőívén szereplő szövegmásolat betűhív leiratban a következő: „HCGENE ROSI CHRISTOPHOR PASCO DE ZEKELHIDI – Fiti, CHRISTOPHOR, IACE – NAT. ANO 1660 SEM PORELSCÖNS PARENTIS PRANOTIAD FUICI DA PORTA OTTHOMANICAM SUPRI ELECTI. OBIIT VERÓ ANO 1672. DÜCENTOR PRAE FAT, POS MULTA SERVIA. DIRAM CAPTIVITTEM NARCE GÖRGENY. MENSES ONNOCENSE ECISSET. TADE DIMŠO, Filio SÜOHAES MONUNTA FACIT. ANNO 1673.”

szószék melletti fal emléktáblája a templom történetének sokkal mélyebb rétegeibe ad betekintést. Felirataik:

„Br. Radák Adám Ano 1718.”

„A Kegyelet És Tisztelet Érületénél Fogva Kéretnek Mindenkori Birtokosai Mikeszázának; E Templom Alatti Kriptát Föl Nem Bontani Mert Teljesen Telve Van.

Nem Rejt Kincseket Csak Földi Maradványait a Magyar Bényei báró Radák család Számos Tagjainak.

Az Utolsó Ki Ide Lett Helyezve M. Bényei Báró Radák Ádám

A Család Legutolsó Férfi Tagja Volt. Meghalt 1897 Április 3-án És Eltemettetett Neje Báro Radák Adámné Szárhegyi Gróf Lázár Olga Által. Az életnek Nagy Szenvedése és Küzdelmei Után Nyugodjanak és Békében A Nemes Hamvak.

Br. R. Á. Gr. L. O.”⁶³

17. **Nagyszebenben**, a Mészáros utcában „Szebeni Civis Kőműves Pallér Krempelsz Sámuel” építi a református tornyos templomot 1786-ban, „erdélyi barokk” stílusban. Ezt később, részletesen ki is fejtik, az építéskori boltozat ugyanis „teljes félkörös boltozat, a gyám oszlopok bordázata egészen átvive oszlop főtől – oszlop főig a tetőzetten keresztül”, a karzat pedig „a templom oldal falainak fél oszlopai teljes kiképzésénél constructuális 2. oszlopon nyugvó, bordázatos tetős, faragótt kőmelvédes kis karzat”. A karzat orgonája egyébként báró Bánffy Farkas adománya 1787-ből. Néhány egyéb berendezési tárgy eredetéről is maradt fenn adat: a virágkoszorú díszes faragású, keményfa „predikáló-szék építetett a Tiszteletes Benkő Ferentz Uram idejében MDCCXC”, a belső felirata szerint, az építéskori egyszerű padok némelyikén korabeli céhjelzéseket lehet látni, a biedermeier stílusú tölgyfa úrasztala pedig Hatzel Károly és felesége, Zöldi Klára adománya 1787-ből.

A templomot többször javították: 1825-ben, 1880-ban, 1905-ben, 1908-ban, 1947-ben, valamint 1950–51-ben.

A szakszerűséget mutató alaprajzzal kiegészített kérdőív közli a bejárat feletti emléktábla feliratát is:

„Deo/ Creatori Redemptori Sanctificatori Sacrum/ Joseph. II. Augusto Principe/ annuente/ Coetus Fidelium Helveticae Confessionis/ Posuit/ MDCCCLXXXVI”.⁶⁴

18. Kétszer futott neki **Románújfalun** református gyülekezete temploma építésének. A Kiss Gergely 1888-as tervei szerint épülő templom tornya ugyanis 1889. november 10-én emberáldozatokat követelve omlott össze, mely szerencsétlenségért a

63 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – [Váska Lajos] beszolg. lp., 1954. július 18.

64 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903 XI/77. – [Nagy Gyula lp.]

felelősnek talált Schüsster Sámuel építési vállalkozót el is ítélték. Másodszorra új tervvel és új vállalkozóval indult az építkezés, s Nágó István építésében 1900–1901 között el is készült a Kovács Gábor főmérnök tervezte 17 m magas tornyos épület. Valószínű az építési helyszín is közrejátszhatott az építéskori bonyodalmakban, a templomtelek ugyanis, bár a falu közepén fekszik, a patak árterületéhez tartozik.

A templom sík famennyezettel készült, mely halványkék festett színt kapott. Hasonló színű lehetett a torony felőli oldalon kialakított fakarzat, a 10 db. gyülekezeti pad és az egyszerűnek mondott papi szék is. A szószék viszont téglából épült, s terítőjét „Istené a dicsőség” felirat díszíti.

A templom nagyobb javítására 1943-ban volt szükség, ekkor történt a mennyezeti gerendázat felújítása. Az adatközlést Kovács Gábor 1896-os alaprajzi felvétele (ill. annak feltételezhető 1954-es másolata) egészíti ki.⁶⁵

19. A **sárpataki** református templom 1925-ben épült a segesvári Gábor Áron építész tervei szerint, így aztán történetének első három évtizedében nem is végeztek rajta nagyobb javítást.

Mennyezete sík, vakolt, meszelt, s bejárata felett karzat van. Orgonáját harmónium helyettesíti. Egyszerű, többnyire festett fenyőfa berendezése az építést követő években készül, 1927-hez kötik a szószék, a padok és az úrasztalának megvalósulását is.

Bokor Miklós a kitöltött kérdőív mellé egy eléggé szakszerű alaprajzot is mellékel, amely az eredeti tervek meglétét valószínűsíti.⁶⁶

20. A Nagy-Küküllő partján álló **segesvári** templom Alpár Ignác 1888-as tervei alapján épült. A templom kialakítását megvilágosító alaprajzi melléklet egyhajós tere ábrázol, amely a diadalívén túl ötszögletű térrel záródik. A főhajó „barnára fényezett fabolthajtásos” [részben nyitott fedélszékű], az ötszögű tér vakolt boltozatú tere mutat. A főhajó bal oldalán két bővítmény van, melyek oszlopra támaszkodó ívekkel nyitnak a központi tér felé; egy bővítmény a jobb oldalon is van. A fakarzat négy faragott faoszlopon nyugszik, itt kapott helyet az 1894-ben készült orgona. Az eredeti, egységesen „barnára fényezett” berendezés része a padok, az esztergált lábakon álló úrasztala és a szószék is – ez utóbbinak a támlájából előrenyúló baldachint „lapos girlandszerű faragással” díszítették. Az építés évének táblán állítottak emléket.

A templomon 1852-ben végeztek nagyobb javítást.⁶⁷

65 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Tövissi József lp., 1954. július.

66 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Bokor Miklós lev., 1954. július 25.

67 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – Kiss Mihály lp., 1954. július 24.

21. **Szederjes** temploma gr. Székely László földesúr tervei szerint épült 1739-ben – közli László János lelképásztor kitöltött kérdőívében, melyhez alapos, méretekkel ellátott alaprajzi és a térbeliséggel kacérkodó homlokzati rajzot is mellékel. A tornyot 1816-ban újíttatták meg, majd 1847-ben az egész templomot megtoldották.

A templom sík fafödémmeel készült, melyet aztán 1877-ben egyszínűre lemaázoltak. A téglából, kőből falazott szósék a templomépítés idejéből való, a galambdíszítésű fa szósékkorona, az egyszerű (1877-ben át)festett padokkal, papi székkal együtt 1847-ben készült.

Szintén az 1870-es évekre tehető a korábban kőből készült karzatok lecserélése faszerkezetekre, amikor is két egymással szemben lévő karzat épült. Az első orgonát 1750 körülnek tartja az emlékezet, a második 1877-ben készült, de többször javítani kellett. Az úrasztala 1900 körüli. A cinteremben latin feliratos síremlék van.⁶⁸

22. A szájhagyományra hivatkozva kitöltött kérdőív szerint a **vizaknai** templomot 1280–1320 között építették. A támfalakkal megerősített kőfallal kerített templom háromhajós, szentélyére épített tornyos kialakításáról egy alaprajzi melléklet is tanúskodik. Gótikus csillagboltozata a 15. században készült, a török által leégetett síkmennyezet helyett.

Két karzata közül a nagyobbik a szentély feletti boltozatra támaszkodik, a kisebbet „oszlopos félkörívek” tartják. Ez utóbbin van az orgona is 1871 óta.

Kettős ülésű faragott papi széke 1517-ben, a gondnoki szék 1767-ben készült. A szósék a barokk kor terméke, nyolcszögű kehely alakra faragott kőből, alsó szegélyén virágdíszekkel „Renováltatott 1784.” felirattal. Úrasztalából kettő is van a templomban, az egyik – egyszerű, festetlen deszkából – 1789-ből, a másik – fehér márvánnyalappal – 1900-ból.

Feltárt s még feltáratlan freskóit javarészen Makray Márton készítette 1522-ben P. Wincencius Vizaknai által.

A millennium idejében állított emléktábla a gyülekezet 1596-ban történt reformációra térését örökíti meg. A templom alatt kriptá van.

Nagyobb javítást 1937-ben végeztek rajta.⁶⁹

68 3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77. – László János lp., 1954. július 26.

69 3211/1954.08.14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903 XI/77. – [Bartha Gyula lp.]

Erdővidéki egyházmegye

Az Erdővidéki református egyházmegye esperesi hivatala által az egyházkerület Igazgatótanácsának 1954. augusztus 25-én felküldött kérdőívek adatai

1. Az erdővidéki **Alsórákos** református temploma építését 1827-re keltezi a kitöltött kérdőív, de további részleteket nem közöl. Az első 100 esztendőből pedig csak az orgona építését és az úrasztala állítását említi. Az 1925-ös nagyobb felújításról – erre mennyezeti felirat is figyelmeztet – viszont már bővebb adatokkal szolgál, a szükséges javításokon túlmenően akkor épül négyszögalapra a nyolcszögű torony, elkészülnek a papi székek, valamint a feliratos tölgyfa szószerék „magas árbocszáron végződő faragott, fehérrel, arannyal és zölddel festett díszes fakoronával”.⁷⁰

2. Az **árapataki** református templom a falu közepéhez közel eső dombon áll már az 1659-et megelőző időkből. Tornya csak később, a feljegyzett 18–19. századi javításokat követően, 1894-ben épült, a korábbi harangláb helyett. A sík, meszelt mennyezetű szentélyt és templomhajót csúcsíves boltív választja el, tövében a faragott kő szószerékkel, melynek barokk fakoronáján a fehér galamb a Szentlelket ábrázolja. A szószerék mögötti falat díszítő pajzsos címeres-feliratos sírkő a kriptába is temetkező Gerébeknek állít emléket (feliratát mellékletben közli). Két fakarzata közül a bejárat felettin van a 19. századi orgona.⁷¹

3. **Bodola** református temploma 1856-ban épült Schusztter György tervei szerint, négyszögre épített alaprajzzal és toronnyal, a régi templom alapjaira. A templom berendezése – falazott szószerék faragott szószerékkoronával, az egyszerű úrasztala, a festés nélküli padok, a papi szék – is ekkor készült, egyedül a fakarzat orgonáját datálják 1898-ra. A síkmennyezetű templomnak 1922-ben volt említésre méltó, nagyobb javítása.⁷²

4. Kevés adat maradt fenn az egyszerű tornyos **dombosi** templomról, legalábbis a kérdőívet kitöltő Gidófalvi Károly lelképásztor szerint, aki 1645-re „datálja” a templom építését, s ebben részt feltételez az ajtó kőkeretébe vésett felirat szerinti Szekeli Jánosnak. A legutolsó javítása 1907-ben volt, ez idő tájt (1908-ban) harmóniumot is kapott, bár a szájhagyomány egy 1850-es évekbeli felújítás emlékét is megőrizte. Ez

70 3416/1954.09.02. IgTanLvt az EREL-ben I. 30/1903 XI/81. – [Zágoni Albu Dezső lp.] 1954. július 28.

71 3416/1954. 09. 02. IgTanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Márkó József lp., 1954. augusztus 2.

72 3416/1954. 09. 02. IgTanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Soós József lp., 1954. augusztus 2.

utóbbi alkalomból, 1856-ban épülhetett a torony is. A falazott szószerk a templommal egyidős.⁷³

5. 1878-ra keltezi sokszögű szentéllyel zárt templomát az **erődsi** gyülekezet lelkipásztora, jelezve egyúttal azt is, hogy a falu déli szélén emelkedő régi templom – a faluval együtt – egy évszázaddal korábban „elpusztult”. Kazettás utánzatú síkmennyezete „világoskék alapon, sötétkék fekete ágon primitív népi motívumokkal” díszített, „a szentély felett ... sötétkék háromszögben egy szem”. Két, oszlopos karzata közül a keletin még állt a hatregiszteres, használaton kívüli orgonája. A szószerk falazott, s sokszögű koronáján felirat: „Febr. 28.1854. krizbai Tamás István ajándékozta az Úrnak dicséretére: Nagy István B. újfalu”.

Egyszerű úrasztala 1926-ban készült.⁷⁴

6. A 17. századra (1674) datálta templomát az erdővidéki **Hídvég** református gyülekezetének lelkipásztora. A zömök tornyos, két kőkarzatos, vakolt síkmennyezetű templom – melynek alaprajzáról igen vázlatos, de méretekkel pontosított kézi skiccet mellékelnek – jórészt az 1841-es felújítási munkáknak köszönhetette alakját.

Részletes leírást kapunk a templom berendezéseiről, melyek nagy részét az 1916-os rongálások után darabokból állították helyre.

A templommal egyidős kő szószerket – a címerrel díszített latin feliratainak magyar tolmácsolása szerint – hídvégi Nemes János és neje, Pápai Anna készítette Magyar Mihály brassói kőművessel, melynek kőlépcsőjéhez viszont Hann Károly marosvásárhelyi építőmester készített vasbeton korlátot 1927-ben. A gyöngyház, arany és kék színekkel díszített, faragott szószerkkorona 1854-ben készült.

A bejárat feletti karzatot uraló arany és kék színnel díszített 8 változatú orgonát a brassói Nagy József készítette 1874-ben, majd szemerjai Komsa Dávid bővítette pedál- és subbass-változatokkal. A háborús rongálások kijavítását a temesvári Wegestein L. Fiai cég 1924-ben végezte el.

Az úrasztala – felirata szerint – 1882-ben készült, felül kör alakú, vastag kőrisfalappal, alul nyolcszögű szekrénnel ellátva, Nagy Károlynénak köszönhetően.⁷⁵

7. **Hosszúfalu** református temploma Szalay Ferenc nagyszebeni építőmester tervei szerint épült fel 1892–1893-ban, toronnyal, nyeregtetővel. A lelkipásztor által készített ceruzarajz pontos adatokkal is szolgál a főbb alaprajzi méretekről, ablakki-

73 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – 1954. július 26.

74 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Erdélyi Lajos lp., 1954. augusztus 3.

75 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Vásárhelyi József lp., 1954. augusztus 1.

osztásról. A templom bolthajtásos, „3 bordás boltozat fa alkotmány, mely vakolt”. Berendezése padjai, négy faoszlopon nyugvó karzata, szószéke, papi széke barnára festett, az épülettel egyidős fenyőfa szerkezetek. A karzaton az orgona használaton kívül van. A furnéros úrasztala viszont 1930-ban készült. A templom nagyobb javításait 1938-ban és 1939-ben végezték.⁷⁶

8. **Keresztváron** a református templom 27 m magas tornyával, vakolt síkmennyezettel, a 19. század végén, 1889-ben épült, az egykori, 16. századi templom helyére.

A templom berendezései – a barnára festett padok, az aranyozott díszítésű fehér papi szék, a kerek furnéros úrasztala – 1891-re lettek kész, hasonlóan a pelikánnal díszített szószékkoronához és szószékhez, valamint az orgonához. Ez utóbbit azonban 1921-ben újjá kellett építeni.

Nagyobb javítás 1948-ban volt.

A kitöltött kérdőívhez igen vázlatos alaprajzi s homlokzati skiccet mellékeltek.⁷⁷

9. Az erdővidéki **Nagymoha** református temploma 1600 körül épült, de az első feljegyzései csak 1816-tól vannak. Ekkor egészül ki toronnyal (a mellékelt vázrajz szerint a keleti végében), ekkor készül sík, festett famennyezete is, „Emeljük Hiv Lelkünk Fel. Velünk Van a Gondviselés” felirattal. A régi karzattal szemben 1816-ban egy újabb karzat készül, amelyet, akárcsak a templom padjait, barnára festettek. Később még 1871-ben is javították a templomot, az 1816-os kő szószékre ekkor kerül korona.

A templomkertben áll Kerekes Péter sírköve 1721-ből.⁷⁸

10. **Olthévíz** tornyos református templomának 20. századi képe a feljegyzés szerinti, 1736-os építése és az 1950-es felújítása közötti kétszáz esztendőben fokozatosan alakult ki.

Rögtön építéskori a kő szószék, amelynek későbbi, fehér-arany festéssel díszített szószékkoronája adatairól annak felirata tájékoztat „Isten dicsőségére készítette a Hévízi Reformata Eklésia 1854 ben”. Vakolt síkmennyezete alatt (készült 1950-ben) a padok, de még a papi szék is egyszerűen fehérre festettek, az úrasztala viszont már „székely stílusban” színesen festett, aranyozott kivitelben készült 1880-ban. Két karzata is van a templomnak, a bejáratlalt szembeni karzat orgonája kb. 120 éves.

76 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Jeney Huba lp., 1954. július 31.

77 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Kiss Endre lp., 1954. július 26.

78 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Radnóti Árpád lp., 1954. július 26.

A közölt adatokat egy funkcionális alaprajzi elrendezést mutató skicc egészíti ki, megjelölve benne a gyülekezet nemek és rangok szerinti csoportosítását szolgáló ülésrendet is.⁷⁹

11. Csia Pál lelkipásztor jóvoltából a **Sztálinváros** névvel szereplő Brassó három református úrházával is jelen van az 1954-es műemlék-összeírásban.⁸⁰

Rögtön az első az Alpár Ignác nevéhez kötött **belvárosi templom**, amely Szász Domokos püspök és Bethlen András főgondnok idejében, 1892-ben épült a „hívek áldozatából és konventi kölcsönből”. A templom toronnyal, faboltozattal [nyitott fedélszékkal], illetve vakolt mennyezettel készült. Díszes faragású szószékkoronás szószéke „Gyertyánffy Emil adományai néhai b. e. édesanyja lobdai Gyertyánffy Lajosné sz. Rideli Klára Emlékeül.” Mindkettő, a papi székhez, padokhoz, úrasztalához hasonlóan 1892-ben készült, feltehetőleg szintén barnára mázolt kivitelben. A templomban a reformáció 400. évfordulóját bronz emléktáblával jelölték meg.⁸¹

Neves építésszt jelölnek meg a helyi református gyülekezet **Moldova úti imaháza** alkotójának is. Kós Károly 1934-ben tervezte az épületet, a megvalósítás adományokból indult el a város északi oldalán. Feltehetőleg a háborús bombázás okozta károk, ill. az ezt követő felújítási munkákhoz köthető az imaház néhány, a régi imaházi padokat kiegészítő, 1945-ből származó berendezése, a bükkfa úrasztala és a „a régi Mikó kollégium diszterméből” származó szószéke.

A **Bukarest úti imaház** Brassó keleti részén épült Kerékgyártó Lajos tervei szerint 1925-ben. 1930-ban kibővítették, ekkor épült tornya is. Mennyezete vakolt kivitelben készült, padjai egyszerű, iskolaipad-rendszerűek voltak (a kérdőív már arról számol be, hogy az imaházban óvoda van, padok nélkül).

Mindhárom épületről, annak főbb alaprajzi méreteiről házilag készített skiccek tájékoztatnak.

12. A **zernesti református gyülekezet** imaházának rövid története 1926-ban kezdődött, s tervezőjeként több alkotó is szerepel: Barabás Elemér, Martini János és Fűrő Gyula lévita/lelkipásztor. A rövid történetet az imaház berendezésének adatai sem gazdagítják, építéskori egyszerű berendezését – fenyőfa padok, bükkfa szószék, vakolt, meszelt síkmennyezet – egyedül a harmónium említése színesíti. Az alaprajzi skicc szerint az imaterem mellett az épület papi lakásnak, irodának, kultúrteremnek is helyet adott.⁸²

*

79 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – [Kakassy Árpád lp.]

80 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81.

81 A templomot 1963-ban lebontották.

82 3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81. – Nagy László lp.

Az 1954-es felmérésnek köszönhetően összesen tehát 41 egyházközség beküldött kérdőívei állnak a rendelkezésünkre, megannyi rajzolt és írt adatközléssel, melyek szubjektív, de hű képet adnak az akkori tudásról. Erre a tudásra is építkezünk napjainkban, ezeket az adatokat is mérlegelniük kell a mai kutatóknak, hiszen egy műemlék évszázados történetében minden adat számít, nem feledve természetesen a kort és a körülményeket, amelyekből származnak. Az Ipolyi-jelszó tehát itt is érvényes: *Colligite fragmenta*, gyűjtsük össze a töredékeket, őrizzük és ápoljuk tudásunk apró cserepeit!

CENSUS OF CHURCH MONUMENTS IN SOUTHERN TRANSYLVANIA

Keywords: *built heritage; Southern Transylvania; reformed church; Heritage Committee*

Between the two world wars, the protection of religious monuments in Transylvania had to face a new situation, a situation that also required new responses. A Committee for the Historical Monuments of the Reformed Eparchy of Transylvania was therefore established, and László Debreczeni began his work surveying the monuments. Several art monuments were saved, some churches were renovated, but some other churches were demolished.

After the Second Vienna Decision in 1940, while the dioceses of Northern Transylvania, being part of the Hungarian system again, participated in the census of architectural and art monuments, initiated from Budapest, the Southern Transylvanian parishes (in Romania) were left out of this work.

To rectify this deficiency a new monument census was carried out after 1944, the data of which reflect the level of knowledge of the parishes about the respective monuments at that time, but also provide a starting point for the inventory work of historical church monuments.

Making a brief presentation of the process, we also provide insight into the census of monuments in 1954, and at the same time we want to draw attention to the need for research into the activity of the former Committee for the Historical Monuments of the Reformed Eparchy of Transylvania.

REPERTORIZAREA MONUMENTELOR BISERICESTI DIN TRANSILVANIA DE SUD

Cuvinte-cheie: *patrimoniu construit; Transilvania de Sud; Biserica Reformată; Comitetul pentru Monumente Istorice*

Între cele două războaie mondiale, protecția monumentelor religioase din Transilvania s-a găsit și ea față-n față cu o situație nouă, situație care necesită și răspunsuri noi. A fost deci înființat un Comitet pentru Monumente Istorice ale Eparhiei Reformate din Transilvania, iar László Debreczeni și-a început munca de topografiere a monumentelor. În această vreme unele biserici au fost renovate, iar altele demolate.

După arbitrajul de la Viena din 1940, în timp ce eparhiile din Transilvania de Nord, încadrându-se în structurile din Ungaria, au participat la acțiunea pornită de la Budapesta privind repertorizarea monumentelor de arhitectură și artă, parohiile din Transilvania de Sud au rămas în afara acestei acțiuni.

Pentru a completa această lipsă, după 1944 s-a trecut la un o nouă repertorizare, ale cărei date, în timp ce arată pe de o parte nivelul de cunoștințe ale parohiilor despre monumentele respective, oferă și un punct de plecare pentru inventarierea monumentelor istorice bisericești.

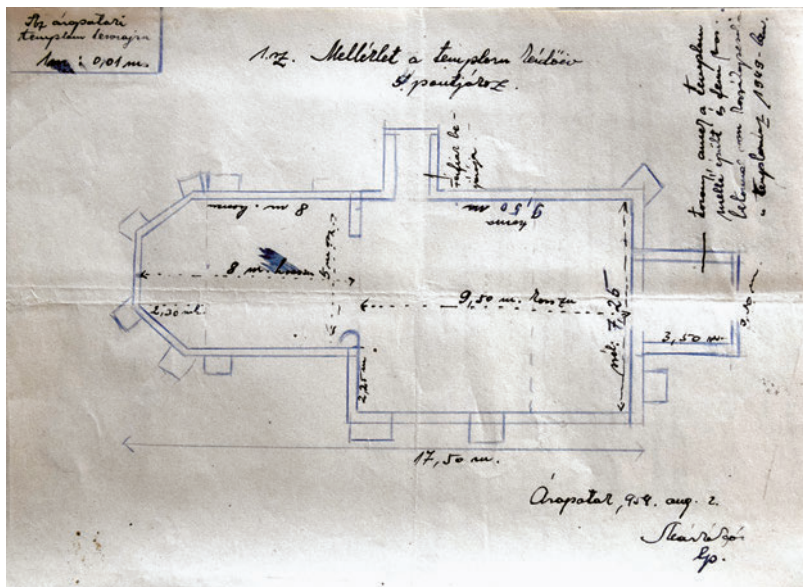
Făcând o prezentare sumară a acestui proces, oferim pe de o parte o perspectivă asupra repertoriului de monumente din 1954, pe de altă parte vrem să atragem atenția asupra necesității cercetării activității fostei Comisii pentru Monumente Istorice al Eparhiei Reformate din Transilvania.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR⁸³

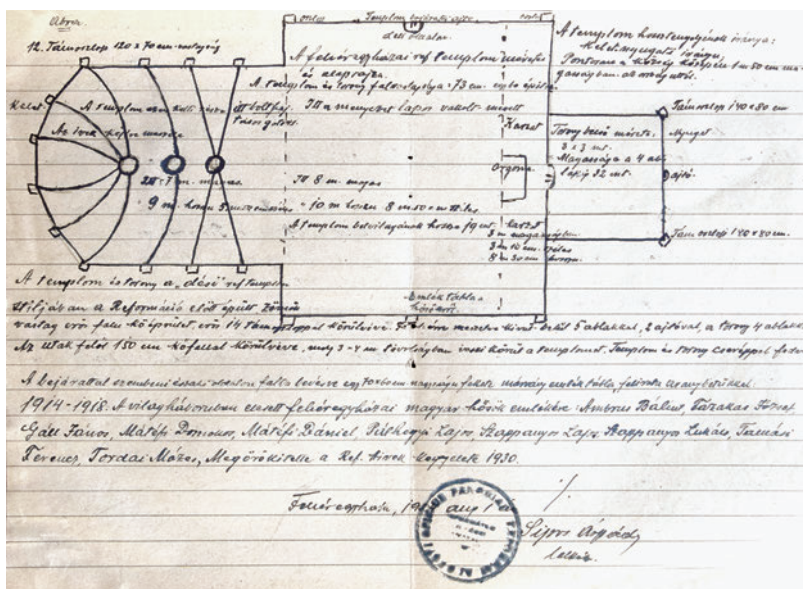
1. Árapatak, a református templom alaprajza (3416/1954. 09. 02. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/81)
Araci, reformed church ground floor plan
Araci, biserica reformată. Plan parter
2. Fehéregyháza, a református templom alaprajzi vázlata (3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77.)
Albești, reformed church ground floor plan sketch
Albești, biserica reformată. Schiță de plan
3. Gógánváralja, a református templom alaprajza (3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77.)
Goganvarolea, reformed church ground floor plan
Goganvarolea, biserica reformată. Plan parter
4. Brassó, a református templom alaprajza (3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77.)
Brașov, reformed church ground floor plan
Brașov, biserica reformată. Plan parter
5. Marossárpatak, a református templom alaprajza (3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77)
Glodeni, reformed church ground floor plan
Glodeni, biserica reformată. Plan parter
6. Szederjes, a református templom alaprajza (3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77)
Mureni, reformed church ground floor plan
Mureni, Biserica Reformată. Plan parter
7. Szederjes, a református templom homlokzata és feljárata (3211/1954. 08. 14. IgtanLvt az EREL-ben I. 30/1903. XI/77)
Mureni, reformed church elevation and entrance
Mureni, biserica reformată. Fațada și accesul în biserică

⁸³ A felvételeket dr. Tóth Levente készítette.

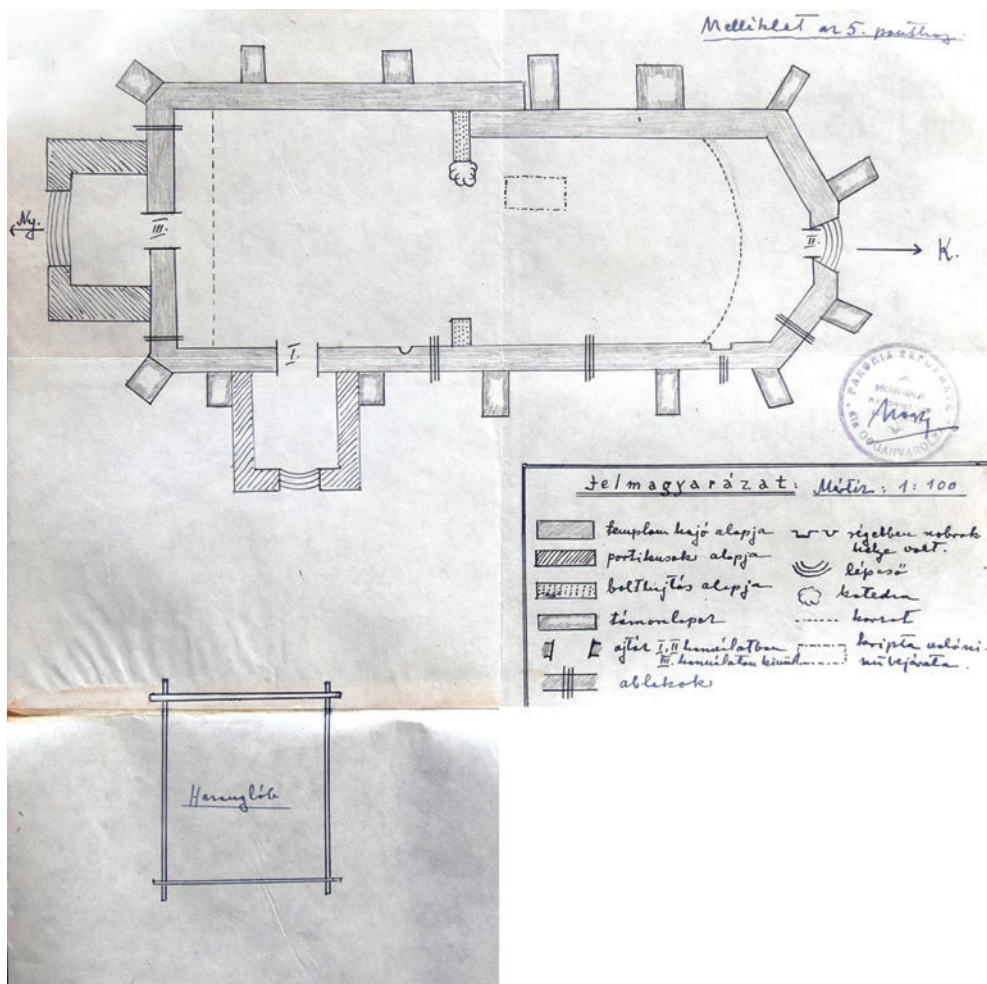
GY. DÁVID GYULA

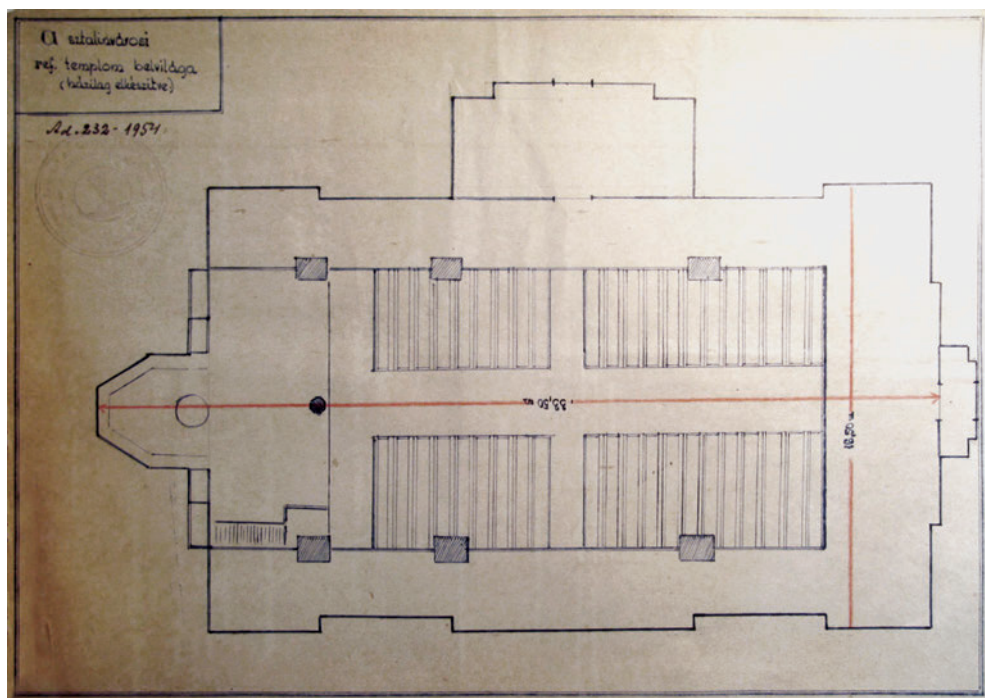

1. Árpátság, a református templom alaprajza

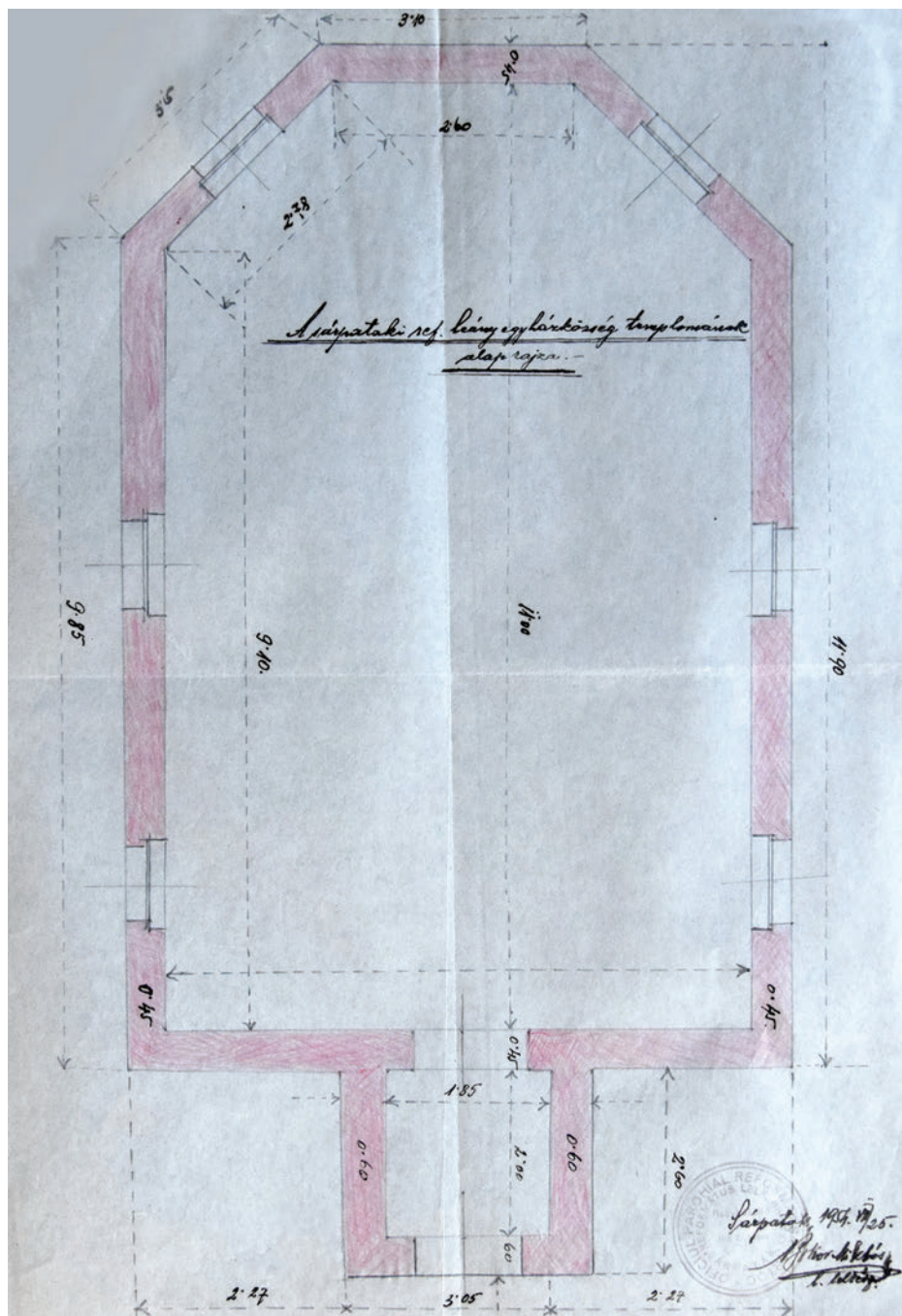

2. Fehéregyháza, a református templom alaprajzi vázlatja

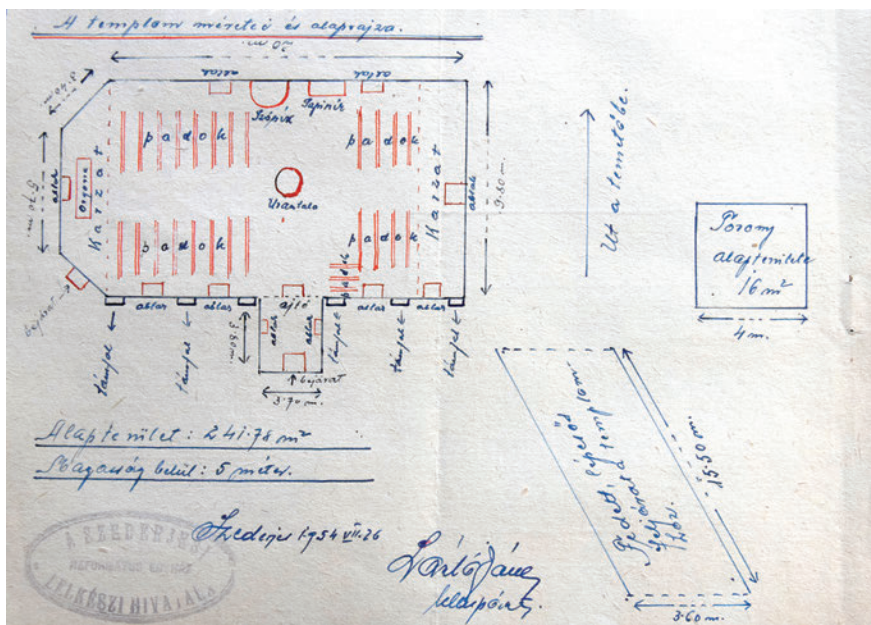

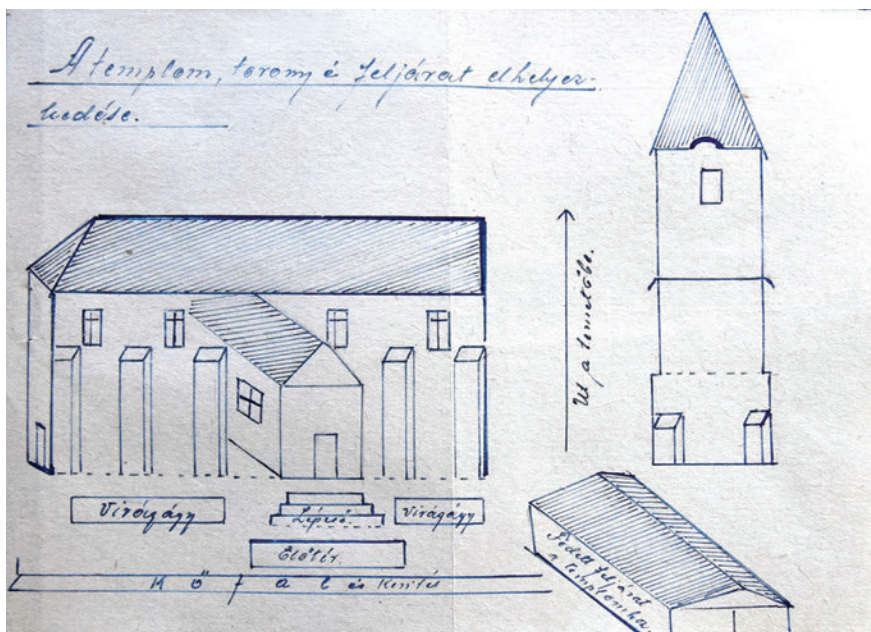
4. Brassó, a református templom alaprajza

5. Marossárpatak, a református templom alaprajza

6. Szederjes, a református templom alaprajza

7. Szederjes, a református templom homlokzata és feljárata